

Het gouden uur

Ander werk van Wyltske Versteeg

Frans Kellendonk-prijs 2020

Dit is geen dakloze (non-fictie, 2008)

De wezenlozen (roman, 2012) VrouwDebuutPrijs 2013

Boy (roman, 2013) BNG Nieuwe Literatuurprijs 2013

Quarantaine (roman, 2015)

Grime (roman, 2017)

Verdwijnpunt (2020)

Wytske Versteeg

Het gouden uur

Amsterdam · Antwerpen
Em. Querido's Uitgeverij BV
2022

Dit boek kwam mede tot stand door een beurs van
het Nederlands Letterenfonds.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Deze uitgave kwam tot stand door bemiddeling van
Sebes & Bisseling Literary Agency te Amsterdam.

Copyright © 2022 Wytske Versteeg
Voor overname kunt u zich wenden tot Em. Querido's Uitgeverij BV,
Weteringschans 259, 1017 XJ Amsterdam.

Omslag Moker
Foto auteur Eline Spek

ISBN 978 90 214 6068 0 / NUR 301
www.querido.nl
www.wytskeversteeg.nl

‘Maar met het gevaar groeit het reddende ook.’

– Friedrich Hölderlin

Mari

Dit is het tegenovergestelde van thuis. Dit land is in zichzelf gekeerd, de grond is uitgebeend en hard. De straten hebben geen namen, de huizen geen nummers. Vijf keer per dag galmt de luidspreker van de moskee de oproep om te bidden door heel Sarakina. Hier is het licht in de middag intens zoals jij het kende, de lucht droog zoals jij, denk ik, gewend was. De nacht is zwarter, het donker donkerder, de ruimte boven mijn hoofd overweldigend. Overdag zoek ik met Tarik naar de sporen van mensen die allang verdwenen zijn, een jongere versie van de aarde, een moment waarop alles nog openlag, ik verlies mezelf gretig in een zee van tijd. Niet ver van hier doen ze aan dagbouw, we reden er gister nog langs. Een van de bergen wordt door graafmachines systematisch ondermijnd zodat de flank ervan nu niet meer schuin en grillig afloopt, maar langzaam verandert in een ouderwets spelletje Tetris. Er zijn nette, rechte strepen uit de stenen gehakt; een keurige leegte bedreigt de berg, op een dag is er niets meer van over. Niet veel later zal niemand nog vermoeden dat die berg hier miljoenen jaren is geweest, binnen enkele decennia zal zelfs de herinnering aan de herinnering verdwenen zijn.

Ik dacht dat we meer dagen zouden hebben, weken,

maanden – misschien jaren. De avond voordat je vertrok leek er een als alle andere, pas achteraf werd het de avond voordat ik alles verloor. Dus verbaasde het me toen je zachtjes in mijn hand kneep alsof ik een kind was of een heel oude vrouw of getroffen door groot ongeluk. Ik probeerde de uitdrukking op je gezicht te lezen, maar je keek langs me heen naar het raam en naar het donker buiten. Nog eens kneep je in mijn hand en ik moest lachen om dat ouderwetse, troostende gebaar, wat ongemakkelijk omdat het me iemand maakte die niet voor zichzelf kon zorgen, iemand die troost nodig had.

‘Wat?’ vroeg ik.

Je glimlachte. Wanneer jij glimlacht deel je niets, integendeel. Je glimlacht als een kind dat een arm over zijn schoolwerk houdt om te voorkomen dat zijn buurman afkijkt. Je glimlachte alsof je aan een grap dacht die ik niet zou begrijpen.

‘Wat?’ herhaalde ik.

‘Wat nou wat?’ zei je. Je liet mijn hand los, stond op en liep naar het raam, plukte een blaadje van de zieltogende basilicumplant die in de vensterbank stond en kauwde er nadenkend op. Nu zag ik alleen je rug nog, je smalle schouders onder je lievelingsshirt, zwart met daarop in witte letters FOR THE LOVE OF BASS. (Die neiging van je om bij het raam te gaan staan als het buiten nog koud was maar de zon al scheen: je armen om jezelf heen geslagen en je hele bovenlichaam naar het glas gericht, hunkerend naar het kleinste beetje warmte.)

Iedereen dacht altijd dat jij iets van mij wilde, me gebruikte om wat ik aan jou zou kunnen geven: het recht om

hier te zijn, of anders gewoon geld. Ze hadden ongelijk. Jij had iets waarnaar ik hongerde, iets wat ik zelf niet eens kon definiëren. Geen wonder dat jij van mij wegging zonder ook maar één keer achterom te kijken, terwijl ik honderden kilometers afgelegd heb in een halfslachtige poging jou te vinden.

Jou, of de schim die ik voor jou aanzag.

Dit is niet eens jouw land, dat is nog te onveilig. Je zou me uitlachen als je wist dat ik hier ben, in deze grensstreek en dit gat, dat in niets lijkt op Daresh. Maar ik meen me te herinneren dat je familie in de bergen had, misschien ging je geregeld naar hen toe, sliep je 's nachts op het dak van het huis zoals ik de jongens hier zie doen, plukte je de vruchten van de moerbeibomen, wat weet ik tenslotte van jou? Wanneer jij iets vertelde was het in horten en stoten, snelle zinnen door stiltes onderbroken. Je lichaam verdreef zijn herinneringen, het spuugde ze uit. Je hield fragmenten van vroeger in je handen, scherven van een gebroken spiegel: het schaterende lachen van je kleine nichtje, de stenen van de binnentuin ruw onder je voeten, de schommelstoel waarin je moeder zo graag zat. Misschien is deze plek niet slechter dan een andere, is deze kale rots de plaats waar ik je kennen kan.

Liever was ik in een van de oude natuurstenen huizen getrokken, die half tegen de heuvel liggen en eruitzien alsof iemand de keien zorgvuldig bij elkaar gepuzzeld heeft om de muren te bouwen. Maar omdat ik een vreemdeling ben die met de juiste papieren vanuit de goede richting komt, hebben ze me het beste gegeven: een betonnen huis met

spijlen voor het raam, een tafel met een plastic kleed erop en een tl-balk erboven, die altijd brandt omdat de ramen klein zijn om de zon buiten te houden.

Tijdens opgravingen vroeger ging verveling geregeld over in een vorm van concentratie die grensde aan onverschilligheid. Het afgebakende stukje grond waar ik met mijn schepje voorzichtig overheen schraapte, werd een universum op zich, het kon me niet meer schelen of ik iets zou vinden. Die onverschilligheid verdween zodra er toch iets opdook, maar was onmisbaar om de uren, dagen, weken vol te houden waarin er niets gebeurde. Het enige wat ertoe deed waren de zandkorrels, het ene grijs dat heel lichtjes verschilde van het andere grijs, en als ik opkeek waren er uren verstreken. In zo'n trage toestand ben ik nu ook beland. Met Tarik rijd ik rondjes, zonder nog te durven hopen dat we iets bijzonders zullen vinden op de rotsen die ik nauwgezet blijf onderzoeken.

Hier weet ik niets en ken ik niemand, alleen de namen van de planten die hier groeien heb ik opgezocht. Eerst vroeg ik Tarik ernaar, maar hij haalde zijn schouders op, mompelde iets wat ik niet verstond, het interesseert hem niets. Nu herhaal ik hun namen voor mezelf. De tere roze bloemen van de tamarisk. Polei, dat hier en daar wel manshoog langs de beken groeit en sterk naar munt ruikt. Monnikspeper met zijn viltige takken, ook wel kuisheidsboom genoemd, vlinders zwermend om de paarse bloemen. De stekelige christusdoorn, gamander, akkerscherf. Ik weet niet eens zeker of het de juiste namen zijn, maar het geeft houvast om tenminste een paar soorten te benoemen, iets specifiek om te begroeten wanneer ik het tegenkom.

Laatst neuriede Tarik een oud volksliedje en toen ik hem vroeg waar het over ging, vertaalde hij de inhoud voor me: *the houses have moved to the oasis*. Ik dacht dat ik hem verkeerd begreep, maar hij herhaalde het: de huizen zijn verhuisd naar de oase. Sinds die tijd zie ik de huizen voor me op de dag van hun vertrek: hoe ze zonder veel omhaal hun muren optrokken, zich even uitschudden als trage dieren na een diepe slaap. Hoe ze een voor een op weg gingen en hoe er op de plekken waar ze vroeger stonden lege ruimtes achterbleven, indrukken van een leven dat voorbij was. En ik herinnerde me plotseling hoe ik als kind speelde op het stuk braakliggend land midden in onze wijk, de grassprietten hard en scherp tegen mijn benen. Ik liet me achterovervallen in het hoog opgeschoten gras en maaide met mijn armen heen en weer, en de plekken waar mijn lichaam het gras had platgedrukt werden mijn nieuwe kamers, en in deze kamers zou ik een onbekend en avontuurlijk leven leiden, zou ik heel iemand anders zijn.

Bijna meteen toen ik hier aankwam besepte ik hoe onzinnig mijn plan was. De districtsbestuurder die me bij de bushalte had opgehaald en naar Sarakina had gereden, bleef eindeloos doorpraten over het belang van dit project, de kansen die het bood, wat een eer het was dat een eminent wetenschapper zoals ik me daaraan had verbonden. ‘Maar u zult moe zijn, ik zal weggaan,’ zei hij steeds, alleen om vervolgens aan weer een nieuwe redevoering te beginnen. Het was een wonder dat hij uiteindelijk toch nog in zijn auto stapte, de heuvel af reed en uit het zicht verdween.

Lang bleef ik buiten staan, naast het huis dat ik de ko-

mende tijd als het mijne kon beschouwen. Voordat ik vertrok had ik de universiteit gemaild die zich het dichtst bij Sarakina bevond, nog altijd op honderden kilometers afstand. Ik ontving een beleefd en uiterst omslachtig antwoord, dat met veel woorden duidelijk maakte dat het prehistorisch tijdvak de heren professoren weinig interesseerde. De rotsschilderingen zijn zo'n vierduizend jaar geleden aangebracht in het berggebied dat de grens tussen twee landen vormt. Maar de regio wemelt van de resten van oude beschavingen, Hettieten, Thraciërs, Byzantijnen en recenter het Ottomaanse Rijk, niemand geeft iets om een rotsschildering meer of minder. Er zijn andere, dringender zaken, er is al te weinig geld om kunstwerken te restaureren die dicht bij ons staan en van groter historisch belang zijn. Wie kan het iets schelen wat er duizenden jaren geleden onbeholpen op een paar stenen is getekend? Ook de mensen van Tourism for Life hoopen nergens op, het was al mooi als ik terugkwam met een paar anekdotes, misschien wat foto's en markeringen op de kaart. Meer dan toeristische informatie hoefde het voor hen niet te worden. Zelf was ik ambitieuzer. Omdat er in de archeologie geen droog brood te verdienen viel, had ik mezelf al lang geleden omgeschoold om in de hulpverlening te gaan werken. Mijn zomervakanties bracht ik nog graag bij opgravingen door, maar mijn werkdagen waren al jaren gevuld met indicatiestellingen en het navigeren van de sociale kaart. Niet erg, hield ik mezelf voor, de grote archeologen uit het verleden waren ook maar amateurs. Lascaux werd ontdekt doordat er een hond in een gat was gevallen, wie weet wat ik zou tegenkomen. Ik zocht

naar een nieuw ankerpunt, werk om mezelf in te verliezen, mijn oude vakgebied des te aantrekkelijker omdat ik nu ook als hulpverlener was mislukt. Pas achteraf zie ik hoe irrationeel de hoop was die op het moment zelf zo vanzelfsprekend leek.

Die eerste dagen na mijn aankomst waren vaag en ongedefinieerd. Ik had gehoopt te kunnen profiteren van het lokale geheugen, alle kennis die de ouderen hier nog bezaten; de routes die zij als kind hadden gelopen, de tekeningen die ze misschien hadden gezien zonder ze als zodanig te herkennen. Maar ik kon alleen met handen en voeten communiceren en was ziek van de hitte. Ik sliep veel omdat ik niet wakker kon blijven, sliep om deel te worden van het land. De warmte maakte eten vrijwel overbodig, meestal halveerde ik tegen het vallen van de avond nog een paar tomaten, het sap droop op de stoffige grond. Onmiddellijk verschenen er mieren bij het vocht, marcheerden in een nette rij achter elkaar. Als ik me buiten het huis waagde was dat hooguit om naar het supermarktje te gaan, ik was nog niet klaar voor iets anders en had de vage angst dat ik daar nooit klaar voor zou zijn. In het voorbijgaan raakte ik de dorre grasstengels aan, de pluisbollen van uitgebloeide distels, ongerijmd teer voor zo'n vijandige plant, veel zachter dan de vuile plukken schapenwol die hier en daar waren blijven hangen. In het minuscule supermarktje bewaakte een besnorde man een vreemd assortiment van wc-papier, gereedschap en levensmiddelen. Op zijn rekenmachine liet hij me zien hoeveel ik moest betalen, altijd verbazingwekkend weinig, terwijl zijn twee dochters me van veilige afstand giechelend aanstaarden. Meer contact

met de dorpsbewoners kreeg ik niet, al glimlachte ik als een idioot wanneer ik door het dorp liep. Soms deed ik een poging om te zwaaien, liet mijn hand dan snel zakken voordat iemand het gezien had. Sommige vrouwen lachten terug, terwijl de meeste mannen hun hoofd afwendden, of hooguit halfhartig grijnsden. Al die tekens waarvan ik geen idee had wat ze beduidden, al die mensen van wie ik afhankelijk was. Voor het eerst dacht ik iets van jouw verwarring te begrijpen.

Op de avond van de vijfde dag werd er op de deurpost geklopt. Er stond een lange, ongeschoren man op badslippers. Thuis zou ik hem voor een zwerver hebben aangezien, hier vielen zijn kleren niet uit de toon. Zijn leeftijd was moeilijk te schatten: ergens achter in de vijftig, misschien ouder.

'Hi,' zei hij. *'Welcome to Sarakina.'*

Hij hield zijn handen in de vorm van een kom, die hij nu naar me uitstak. Ik dacht dat hij iets levends in zijn handpalmen had, iets breekbaars, een vogel misschien, maar het waren vier pruimen, hun vel paarsig glanzend.

'Thank you,' zei ik. *'I'm Mari.'*

Ik zei het op z'n Engels: Mary, die vreemde ouderwetse naam die me nooit helemaal gepast heeft, en me rond Kerstmis op school altijd het mikpunt van spot maakte. Vaak dachten mensen dat ik uit een katholiek nest kwam, maar mijn naam had hooguit indirect met geloof te maken: de helderblauwe kleur van Maria's mantel op een vroeg-middeleeuws schilderij had mijn ouders op het idee gebracht.

'Mary,' herhaalde de man tegenover me, en hij duwde

zijn handen naar voren tot ik de pruimen wel moest aanpakken.

'They're beautiful, wat mooi.' Ik wist niet zeker wat hij van me verwachtte, waarom hij de pruimen aanbood; kwam hij ze laten zien, verkopen, geven? Dit land veranderde me in een kind, ik was hulpeloos zonder een gids.

'Tarik,' zei hij, en hij bleef staan alsof hij ergens op wachtte. Het duurde even voor ik eraan dacht hem binnen uit te nodigen. Ik had het afgeleerd, de laatste jaren, om mensen, vrienden welkom te heten in mijn huis.

'A drink?' vroeg ik. 'Coffee, tea? Perhaps we can share your lovely plums.'

Ik hoorde de echo van mijn eigen woorden, de overdreven beschaafdheid die altijd in mijn stem kruipt als ik me onzeker voel. Op die laatste suggestie schudde hij zijn hoofd en wees naar mij. *'For you, ze zijn voor jou.'*

Binnen was het koeler dan buiten. Ik vulde de fluitketel met water, stak het gas aan. Het keukentje is achter in het huis, een laag stenen aanrechtblad, het fornuis verbonden met een losse gastank. Ik was niet bang van de man, maar wel van de stilte die er tussen ons zou vallen, het was een opluchting om met mijn rug naar hem toe te staan. Hij liet zich in een van de stoelen zakken, vouwde zich op alsof hij erin wilde verdwijnen. Ik zette koffie voor ons neer en ondanks zijn protesten ook de pruimen, die hij prompt demonstratief mijn kant op schoof.

'Waarom ben je hier?' vroeg hij. Hij keek me niet recht aan, maar staarde naar een punt net naast mijn hoofd, alsof het hem moeite kostte om zijn aandacht erbij te houden. 'Hier is niets.'

‘De schilderijen. Op de rotsen?’ Ik wist niet wat ik verder over mijn project kon zeggen.

‘Ja,’ zei hij, zo onverschillig dat ik me afvroeg of hij al wist waarvoor ik hier was en dat zijn vraag over iets anders en diepers ging, over wat mij hier gebracht had, op deze vrijwel verlaten plek. Het was stil terwijl we koffiedronken, toen: ‘Ik help jou.’

Het was geen vraag, niet eens een aanbod, het was al een gegeven. Niet erg, want in mijn eentje zou ik zeker nergens komen.

‘Ken je de streek goed, ben je hier opgegroeid?’

‘Nee.’

Ik wachtte, maar hij zei niets meer, vroeg alleen hoe lang ik hier zou blijven. ‘Ik heb de tijd,’ zei ik, ‘tijd heb ik meer dan genoeg.’ Er was niets om naar terug te gaan: mijn baan was verdwenen, de huur van mijn huis opgezegd, mijn spullen had ik verkocht en weggegeven, tot er zo weinig over was dat het in een paar dozen paste. ‘Ik heb de tijd,’ herhaalde ik, zonder te weten waarvoor precies.

Ik wilde nergens heen toen ik in het vliegtuig stapte, ik wilde alleen weg. Ik wist niet hoe ik in dat lege huis kon blijven. Lange tijd had ik niets anders gedaan dan wachten. Wanneer ik ergens heen moest vermeed ik Paradijs, of wat daar nog van over was. Het volkstuincomplex was veranderd in een zwartgeblakerde puinhoop: de kale, stakerige takken van de bomen deden me denken aan wanhopige armen, overal lagen stukken verwrongen metaal en half verkoold hout. Natuurlijk had geen plant het overleefd: geen van de stekjes die we bij Momo hadden opgekweekt,

niets van Johans oogst, geen van Rita's tropische planten die ze al jaren elke herfst naar binnen haalde om ze in het late voorjaar weer buiten te zetten, terwijl ze tegen elke plant praatte alsof het een kind was. Na een paar weken kwamen er mannen met kettingzagen om de bomen om te zagen en af te voeren, graafmachines reden het puin plat en er kwamen glanzende borden te staan vol beloftes over nieuwe levens, ik fietste om zodat ik ze niet hoefde te zien. Ik haatte je, ik miste je, ik wachtte tot je terug zou komen om me alles uit te leggen. Ik veranderde niets aan mijn huis en niets aan mezelf, zodat je zonder moeite terug kon stappen in het leven dat je achter had gelaten, als dat tenminste was wat je gedaan had. 's Avonds staarde ik naar het flikkerende televisiescherm van de overburen zonder zelf de moeite te nemen om het licht aan te doen. In de boom achter mijn huis zaten twee Turkse tortels, altijd dicht tegen elkaar aan. Ik keek naar filmpjes van wilde zwijnen in de straten, van kudde geiten midden in de stad, dolfinnen in de havens. Er kwamen berichten over de instortende economie, en daarna de boodschap dat het allemaal toch meeviel, in elk geval voor nu. Niemand leek in staat om te beslissen of dit een ramp was voor de mensheid of een nieuwe kans, er werd gretig gesproken over de wraak van de natuur, herstel van het verloren evenwicht. Een familie met drie kinderen verdronk toen ze met hun rubberboot Het Kanaal wilden oversteken. Grenzen die voor ons lang geleden een formaliteit waren geworden bleken weer op slot te kunnen, ook voor ons, en de avondklok was niet langer iets uit de Tweede Wereldoorlog.

Het deed er niet meer toe, ik bekeek alles van een af-

stand. Jij was verdwenen, Momo was in de as gelegd, niets hield me hier nog vast. Momo, vernoemd naar mijn lievelingskinderboek, was bedoeld geweest als veilige haven voor onze gasten tijdens de lange, lege uren waarin de nachtopvang gesloten was. Nu van die haven niets meer over was, had ook voor mij de tijd zijn vorm verloren. Om iets te doen te hebben ging ik naar de hortus, trok me terug in de oude hoge kassen. De troostende voorspelbaarheid van botanische tuinen: de rijen planten met kaartjes ernaast, het gezoem van de warmtelampen, het druppelen van water. Die eerste dagen hoopte ik nog iets van je te horen, nee, ik wist zeker dat je iets zou laten weten, misschien gewoon zou komen opdagen alsof er niets gebeurd was. Er was ook niets gebeurd of niet voor jou, je had niets met die brand te maken. Ongetwijfeld was je weggegaan om vrienden op te zoeken, je had je telefoon niet bij je, mijn berichtjes niet gelezen, de hele brand was je ontgaan. Maar naarmate de tijd verstreek werd het moeilijker om dat te blijven geloven, het toeval te negeren dat je juist die nacht verdwenen was. En er waren de blikken van vriendinnen, hun veelbetekenende stiltes toen mijn leugens over waar je was alle geloofwaardigheid hadden verloren. Hoe naïef kun je zijn, had ik twee van hen horen mompelen, toen ze niet doorhadden dat ik in de kamer was.

Momo was een experiment geweest, een project in de marge, ondergefinancierd zelfs voor ons doen. Mijn leidinggevende had me ervoor uitgekozen omdat ik maanden had thuisgezeten en dit een goede opstap leek om terug te komen in het ritme. Dit was weliswaar een heel andere doelgroep dan waaraan ik gewend was, maar op

Momo zouden we toch geen echte begeleiding bieden. Ik had geluk, benadrukte ze: er waren zoveel mensen overwerkt, ze had het iedereen wel kunnen gunnen, een beetje in een volkstuin scharrelen. We wisten allebei dat het met gunnen niets te maken had. Hier kon ik weinig kwaad, was mijn te grote betrokkenheid niet haar probleem. Het maakte me niet uit, ik kwam thuis zodra ik Momo binnentapte.

Paradijs stamde uit 1935 en was nog gespaard gebleven van de bouwwoede die elders heerste, een fragiel wonder. Er was de permanente dreiging van een nieuwbouwwijk, een projectontwikkelaar had interesse getoond voor de grond. Van de tuinders begreep ik dat er een ruil geïmpliceerd was, de verwachting gewekt dat het huisvesten van Momo op het complex tot meer welwillendheid zou leiden bij de gemeente, die zelf het nodige te winnen had als deze tuintjes werden ingeruild voor woningbouw. Er waren geen harde beloftes gedaan, er stond niets zwart-op-wit, misschien kwam het allemaal voort uit een misverstand. In elk geval hoopten veel tuinders dat deze aanpassing een grotere verandering voorkomen kon, dat onze aanwezigheid Paradijs zou redden. Maar de nieuwsbrief waarin onze komst werd aangekondigd liep niet over van enthousiasme: *‘Momo’s gasten moeten zich als ieder ander houden aan de regels van Paradijs en daarbij hoort ook het respecteren van de privéruimten van derden. Paradijs is zo bereidwillig een stuk grond dat voorlopig nog niet in gebruik is tijdelijk aan Momo ter beschikking te stellen. Maar zoals het vaak gaat met “tijdelijk” zal dit wel langer gaan worden. Nu hopen we maar dat deze bereidwilligheid door Momo’s gasten*

gewaardeerd gaat worden en dat er geen onenigheid komt en ook dat de omgeving geen hinder gaat ondervinden van deze tijdelijke bewoners. Helaas heb ik elders andere ervaringen opgedaan.' Was getekend: Johan.

Voluit heette het tuinencomplex Paradijs door Arbeid. Die stichtelijke toevoeging was er in de loop der jaren afgevallen, maar dat betekende niet dat er niet meer gewerkt werd. In de lente was de ene tuinder bezig om de kleiachtige aarde om te scheppen, terwijl even verderop iemand de oude verf van haar huisje stond te schuren en weer iemand anders tevreden zijn bakken vol bloembollen overzag, de opkomende groene stelen keurig in gelid. De meer dan honderd percelen van Paradijs waren met elkaar verbonden door smalle asfaltpaadjes, met aan weerszijden een lage buxushaag. Grotere paden hadden namen, uitgespeld in kleurig mozaïek: boslaan, seringenlaan, vroegoplaan. Aan de grotere bomen hingen bordjes van geglazuurde klei, waar iemand de soortnaam in gegrift had. In het begin kon ik mezelf er tijden mee vermaken om van boom tot boom te lopen alleen om die bordjes te lezen: watercypres, geveerde acacia. De hagen aan weerszijden van de paden boden privacy, maar – en hier was over nagedacht – niet al te veel. Elk voorjaar werd vriendelijk maar dringend gevraagd om de heggen te snoeien, want, stond op het briefje (en ik hoorde Johans stem), we houden ten slotte allemaal van een goed onderhouden complex. Sommige tuinders hadden een deel van hun grond met een schutting afgeschermd, maar het bestuur probeerde zulke ingrepen te ontmoedigen. Johan was ook verantwoorde-